

Касаинова А.А.,

Қарағанды кәсіптік-техникалық колледж, Қарағанды

aisulu_k_a@mail.ru

ҒЫЛЫМИ АЙНАЛЫМДАҒЫ «ТІЛДІК ТҰЛҒА» ҰҒЫМЫ

В статье рассматривается понятие «языковая личность». Автор рассматривает мнения российских и казахстанских ученых, изучавших вопрос «языковой личности». Автор статьи проанализировал научные результаты и подтверждает согласие с мнениями русского ученого Н.Ю. Карулова и отечественного ученого Н. Уали.

The article discusses the concept of "linguistic identity". The author considers the opinions of Russian and Kazakhstani scholars who have studied the issue of "language identity". The author of the article analyzed the scientific results and says that they agree with the views of the Russian scientist N.Y. Karulov and the domestic scientist N. Uali.

Тілдік тұлға туралы ұғымның тіл біліміне енуі антропоцентрилік, функционалды парадигма ғылыми жүйелік-құрылымдық парадигманың орнына келген кезде гуманитарлық білімнің ғылыми парадигмасының өзгеруімен байланысты. Тіл, ең алдымен, өзін және әлемдегі орнын білетін, практикалық іс-әрекеттегі және тілдік қарым-қатынастағы рөлін білетін тұлғаға тиесілі.

Тілдік тұлға деп – тіл білімінде адамның сөйлеу туындыларын тудыруға және қабылдауға мүмкіндік беретін қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығын, шындықты бейнелеудегі тереңдігімен, дәлдігімен және құрылымдық-тілдік күрделілік дәрежесімен сипатталатын тілдік күзиреттілікті айтады [1,15].

Тілдік тұлға дегеніміз - бұл тіл үйренудің барлық аспектілерін қамтитын және сонымен бірге адамды зерттейтін пәндер арасындағы шекараны бұзатын өтпелі идея, өйткені өз тілінен тыс адамды зерттеу мүмкін емес [2, 54].

«Тілдік тұлға» термині келесі анықтамаларды қамтиды: 1) тілдің жүйелік құралдарын қолдану тұрғысынан оның шындыққа деген көзқарасының (әлемнің көрінісі) көріністері және осы әлемде белгілі бір мақсаттарға жету үшін айтылған мәтіндерін талдау негізінде сипатталған кез келген тілде сөйлейтін адам; 2) мәтіннің функционалдық анализімен тілдің жүйелік бейнесін байланыстыратын жеке тұлғаның тілдік қабілетін сипаттаудың күрделі тәсілінің атауы. Тілдік тұлға дегеніміз – адамның сөйлеу белсенділігі жағынан, яғни сөйлеу шығармаларын шығаруға және қабылдауға мүмкіндік беретін жеке тұлғаның психофизикалық қасиеттерінің жиынтығы ретінде қабылданған сөйлеуші тұлға ретінде түсініледі. Тілдік тұлға деп тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолданатын адамның ауызша мінез-құлқының ерекшеліктерінің жиынтығы – коммуникативтік тұлға ретінде де түсініледі. Тіпті, тілдік тұлға деп, негізінен лексикалық жүйеде бекітілген, белгілі бір тілде сөйлейтін адамның негізгі ұлттық-мәдени прототипі, сөз байлығында көрінетін философиялық көзқарастар, құндылық басымдықтары мен мінез-құлық реакциялары негізінде құрастырылған «семантикалық фоторобот» – сөздік адам, этно-семантикалық тұлға түрін түсінуге болады.

«Тілдік тұлға» түсінігінің қажеттілігі ХХ ғасырдың 80-жылдары көрініс тапты. В. фон Гумбольдттың жазбаларынан тілді «адамның ішкі болмысының

органы» және халықтардың, ұлттардың рухы мен мінезінің көрінісі ретінде түсіндірген, тілдік тұлға туралы жалпылама түсінік қалыптасқан. Homo sapiens өкілі ретінде де ойды ұштастыра білуді және осы әрекеттің нәтижелерін қарым-қатынас үшін пайдалануды білетін және ұлттық тілдік тұлға ретінде, яғни ана тілінде сөйлейтін – өз халқының жиынтық өкілі ретінде.

Тілдік тұлғаға алғаш назар аударған – неміс ғалымы Й.Вейсгербер. Ол тілдік тұлғаны зерттеудің екі жолын ұсынды: автор тұлғасы және персонаж тұлғасы.

Тілдік тұлға терминін Виктор Виноградов 1930 жылы «Көркем әдебиет туралы» кітабында қолданған. Виноградовша тілдік тұлғаны зерттеудің екі жолы бар: «автор образы» және «тілдік тұлға ретіндегі көркем образ» [4, 18].

Бұл ұғымды Ю.Н. Қараулов кең қолданысқа енгізді, тілдік тұлғаны ол «адамның сөйлеу нәтижесін, яғни мәтінді тудыратын және қабылдайтын қасиеті мен қабілеттерінің жиынтығы» деп түсінуді ұсынды:

1) Бірінші деңгей – вербалдық-семантикалық (семантика-қатарлық, инварианттық) қарапайым сөйлеу тілін меңгеру дәрежесін көрсетеді;

2) Екінші деңгей – когнитивтік, онда әлеуметке тән релеванттық білімдер мен түсініктердің өзектілігі мен бірегейленуі және ұжымдық немесе жеке когнитивтік кеңістік тудыруы жүзеге асады. Бұл деңгей тұлғаның әлемнің тілдік моделінің, оның тезаурусы мен мәдениетінің көрінісі;

3) Үшінші – (жоғары деңгей) прагматикалық. Тілдік тұлғаны талдаудың лингвокогнитивтік деңгейі неғұрлым жоғары, ол оның дамуын, мінез-құлқын, оның мәтін өндірісін басқаратын және сайып келгенде оның тілдік картинасындағы мән-жайлар мен құндылықтардың иерархиясын айқындайтын уәждер мен мақсаттарды анықтау мен сипаттауды қамтиды [2, 120].

Ал белгілі ғалым Н. Уәли адамдардың тіл тұтыну деңгейін былайша анықтайды: 1) әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынатын элитарлық тип; 2) әдеби тілдің ауызша, жазбаша нормаларын сақтай білетін, ара-тұра кодификацияланған нормадан қате жіберетін, сөйлеу тілі мен кітаби тіл элементтерін кей тұста айқын аңғара алмайтын мәдени-тілдік орташа тип; 3) негізінен әдеби сөйлеу тілін қолданатын, арасында қарапайым сөйлеу тіліне тән элементтерді қосып сөйлейтін тілдік-мәдени тип; 4) қарапайым сөйлеу тілімен сөйлейтін, бейәдеби элементтер мен диалектизмдерді қолдана беретін коммуниканттар [5, 20].

Тілдік тұлға терминінің мазмұнында "тілді" талдау негізінде (дәлірек айтқанда, мәтіндер) — жеке тұлға туралы қорытынды білім алу идеясы бар:

а) өзінің мінезі, қызығушылығы, әлеуметтік және психологиялық қалаулары мен ұстанымдары бар жеке тұлға мен осы мәтіндердің авторы ретінде;

ә) тілдік қауымдастықтың типтік өкілі және оған кіретін анағұрлым тар сөйлеу ұжымының өкілі ретінде;

б) маңызды жүйелерді және ең алдымен табиғи тілді пайдалану ажырамас қасиеті болып табылатын адамзат өкілі ретінде.

Зерттеушілер лингвистикалық объект ретінде тілдік тұлғаға әртүрлі жолдармен келеді:

- психолингвистикалық-сананың қалыпты және өзгермелі жағдайларындағы тіл, сөйлеу және сөйлеу іс-әрекетін зерттеуден;

- лингводидактикалық — тілді оқыту үдерістерін талдаудан және тілдік онтогенезден (адамның тууынан өмірдің соңына дейін ұшырайтын онтогенез-өзгерістер);

- таза филологиялық-көркем әдебиет тілін зерттеуден.

Тілдік тұлғаның толық сипаттамасы:

1. оны ұйымдастырудың семантикалық-құрылыстық деңгейінің сипаттамасы;

2. әлемнің тілдік моделін немесе осы тұлғаның тезаурусын қайта құру;

3. оның өмірлік немесе жағдаяттық доминанттарын, мәтіндерді тудыру процестерінде және олардың мазмұнында көрініс табатын қондырғыларды, себептерді, сонымен бірге бөтен мәтіндерді қабылдау ерекшеліктерінде анықтау [6, 15].

Карасик В.И. тілдік тұлғаны коммуникативті тұлға ретінде түсінеді, оның құрылымында осы ұғымның құндылығын, танымдық және мінез-құлық жоспарларын бөліп көрсетуге болады [1, 23]. Коммуникативті тұлғаның құндылық жоспарында белгілі бір этникалық топқа тән этикалық және утилитарлық мінез-құлық нормалары бар. Бұл нормалар халықтың адамгершілік кодексінде бекітілген, мәдениеті мен тілі жағынан біріктірілген адамдардың тарихы мен дүниетанымын бейнелейді. Тілдегі адамдардың адамгершілік кодексі тек жартылай көрсетіледі. Мұндай кодекстің тілдік (және кеңірек коммуникативті) көрсеткіштерінің қатарына орта сөйлеушіге түсінікті мәдени контексті құрайтын әмбебап сөздер мен басқа да мәтіндер, этикет ережелері, коммуникативтік сыпайылық стратегиясы, сөздердің бағалау мағыналары жатады.

Коммуникативті тұлғаның танымдық (когнитивті) жоспары оған тән әлемнің суретін талдау арқылы ашылады. Мәдени және этникалық көзқарастар деңгейінде (дәл осы деңгейге сәйкес тілдік тұлға туралы айтылады), әлем мен тіл туралы белгілі бір білімнің иесіне тән шындықты түсіндірудің мазмұнды және категориялық формалары ерекшеленеді. Коммуникативті тұлғаның мінез-құлық жоспары сөйлеу және паралингвистикалық қарым-қатынас құралдарының қасақана және есте қаларлық ерекшеліктерінің белгілі бір жиынтығымен сипатталады.

Тілдік тұлға тілде көрсетілген мәдениет кеңістігінде, түрлі деңгейлерде (ғылыми, тұрмыстық және т.б.) қоғамдық сана түрінде, мінез-құлық стереотиптерінде, материалдық мәдениет заттарында бар. Тілдік тұлғадағы даралық тілге деген ішкі қатынас арқылы, жеке лингвистикалық мағына қалыптастыру арқылы қалыптасады.

Тілдік тұлғаны қайта құру тәжірибелері Виктор Владимирович Виноградовтың Н. В. Гоголь мен Ф.М. Достоевскийдің тілдері туралы «Көркем әдебиет туралы» еңбегінде (М.-Л., 1930), Юрий Николаевич Карауловтың «Орыс тілі және тілдік тұлға» (А. Приставкиннің «Қала» романының кейіпкері Шоховтың тілін зерделеу) еңбегінде бар (М., 1987).

Ұлттық рухты бойына сіңіріп, ана тілін айрықша әсерлі, бейнелі көркемдік құралға айналдырған ақын-жазушылар шығармашылығында тұрақты түрде және анық байқалады. Сол себептен де Н. Уәли элитарлық тілдік тұлғалар деп М.

Әуезов, Ғ. Мүсірепов сынды біртуар жазушы-ғалымдарды атайды. Профессор А.С. Әділова ұлттық элитарлық тілдік тұлға ретінде халықтың қазіргі болмысы мен ділі жөнінде жиі және өткір жазатын ақындардың бірі – Серік Ақсұңқарұлын қарастырады. Жалпы, бірнеше ғасырлық тарихы бар қазақ әдеби үдерісінде элитарлық тілдік тұлғаларды көптеп кездестіруге болады. Қазіргі таңда көркем әдебиет тілін таным тұрғысынан қарастыру, қаламгерлердің сөз қолдану ерекшелігі мен автор бейнесі ретінде ғаламның тілдік бейнесін жасаушы жазушының тілдік тұлғасын талдау бүгінгі күні өзекті мәселе болып отыр. Қазақ тіл білімінде соңғы уақытта жүргізілген зерттеулердің ішінде Ш. Ниятова Махамбеттің тілдік тұлғасын, Ш. Елемесова байырғы ұлттық танымның көркем прозадағы тілдік бейнеленуін, Ж. Саткенова көркем шығармадағы кейіпкер тілінің когнитивтік мәнін, тілдік тұлғасын тереңінен зерттеп, Ф. Қожахметованың Т. Ізтілеуовтың О.Сүлейменовтың тілдік тұлғасын жан-жақты қарастырған еңбектері бар.

Лингвистиканы дамыту барысында тілдік тұлға мәселесі бірнеше рет талқыланып, бұл ұғымның күрделенуіне алып келді. Алғашында сөз жай адам туралы, содан кейін сөйлеуші / тыңдаушы моделі туралы және соңында Ю. Н. Қараулов әзірлеген тілдік тұлғаның үш деңгейлі моделі және Н. Уәлидің тіл тұтыну төрт моделі туралы болды. Ю. Н. Қараулов пен Н. Уәлидің топшылауы дұрыс деген ойдамыз. Болашақта тілдік тұлға мәселесін зерттеуде осы ғалымдардың жұмысын негізге алған дұрыс деп есептейміз.

Сонымен, тілдік тұлғаны зерттеу бойынша лингвисттердің қызығушылықтары адамды әр түрлі тұрғыдан зерттейтін мамандардың басын қосатын мәселелерді қамтиды. Тілдік тұлға теориясын одан әрі дамыту, жеке адамның сөйлеуін зерттеу перспективалы ғылыми бағыт болып табылады. Адамды оның тілі арқылы білу қабілеті ғылымда жаңа көкжиектерге жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Карасик Г.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004. – 200 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
3. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. – М., 1980. – 215 с.
4. Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текста. Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Л., 1984. – 51 с.
5. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. докт. дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 50 б.
6. Оразалиева Ә. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы, – Алматы, 2007. – 118 б.